

USA. Men skådespelarfacket säger blankt nej, Här räcker inte ens Allan Larssons meriter som fackföreningsekonom.

Inför de nu inledda rysaråren med en "dealmaker" i Vita huset, slår det mig att det är just nu vi skulle fortsatt behöva Allan på plats som motspelare. Med all hans erfarenhet av uppgörelser i korporativa maktkonglomerat är han nog den strategiska drivkraft som Sverige och Europa synes sakna i denna prövningens stund.

Rojas, Mauricio, 2024. *Dåligt samvete. Sverige och andra världskriget*. Stockholm: Timbro.

Schmidt, Werner, 2024. *Svenska fotspår på vägen till Förintelsen – om skuld och mediasvar*. Stockholm: Carlssons.

Anmälan av Mats Bergquist

Perioden juni 1940–juni 1941 är säkerligen det mest dramatiska skedet i senare århundradets svenska historia. Det kan bara jämföras med åren 1718–1721 mellan Karl XII:s död och freden i Nystad 1721 och månaderna mars–september 1809 efter statskuppen mot Gustaf IV Adolf och freden i Fredrikshamn. I alla tre fallen hotades rikets territoriella integritet. Risken för ockupation var inte särskilt avlägsen. Numera råder det rätt stor enighet bland historiker om att Karl XII och Gustav IV Adolf får ta hela skulden för att de lät utvecklingen gå så långt att rikets hela existens stod på spel. Karl XII:s fixering vid tanken på att hejda den ryska expansionen, borde ha förbytts i fredsförhandlingar långt före Nystad. Och med litet smidighet kunde troligen Gustav IV Adolf ha låtsats gå med i Napoleons kontinentalblockad och därigenom undgått det ryska anfallet 1808.

Någon liknande enighet föreligger inte om Sveriges utrikespolitik i det synnerligen allvarliga läget 1940–1941 och under andra världskriget överhuvudtaget. Här har debatten gått i vågor och lockat både historiker av facket och journalister. Här finns alla schatteringar från de som menar att Sverige undvek kriget genom feg anpassning och faktiskt stöd till Nazityskland till de som ser

den Hanssonska regeringens utrikespolitik som ett väl hanterat realpolitiskt förhandlingsspel mellan en småstat och en aggressiv stormakt.

I grova drag kan man tala om två huvudsakliga förklaringsgrunder till att vårt land undgick att dras in i kriget. De som regelbundet dyker upp i debatten är:

- Genom en serie mer eller mindre moraliskt dubiösa eftergifter, särskilt under krigets första år till Tyskland och sedan – dock avsevärt mindre kritiserade – till de allierade förvandlades neutraliteten mest till ett såll och landets rykte solkades ner. Detta dåliga rykte ekar ännu idag.
- Sveriges bedrev, med beaktande av de politiska konjunkturerna, ett skickligt förhandlingsspel gentemot både tyskarna och de allierade. Detta säkrade, trots obalansen mellan parterna, både oberoendet och folkförsörjningen. Denna hållning kallas småstatsrealism.

Man skulle kunna lägga till två andra förklaringar, mindre vanliga:

- Att Sverige undgick kriget var mest en slump. Tyskland som hade långt över 300 000 man i Norge, skulle när som helst kunnat ockupera landet. Sveriges eget agerande hade mindre betydelse.
- Det låg i både tyskarnas och de allierades intresse att bevara Sverige som en buffertzona, för att bedriva för båda krigförande allianser viktig handel med järnmalm och kullager, idka spioneri – Stockholm var sannolikt då Europas spionhuvudstad – och under radarskuggan underhålla hemliga kontakter med varandra.

De flesta skrifter om Sverige och andra världskriget som kommit ut kan alltså i huvudsak inrangeras i någon av dessa kategorier. Det gäller också Mauricio Rojas och Werner Schmidts nyutkomna böcker. Båda hamnar närmast, trots att de är mycket olika till sin karaktär, ändå mest i den första kategorin. Den rymmer i sin tur olika schatteringar. Men medan Rojas bok är återhållsamt resonerande, redovisar kontroversiella ställningstaganden men ändå visar en viss förståelse för småstatsrealismen, är Schmidts ett av de häftigare angreppen på senare år mot vår krigstida politik. Werner Schmidt är tyskfödd professor emeritus i historia vid Södertörns Högskola medan Chilebördige Mauricio Rojas är docent i ekonomisk historia i Lund och liberal politiker. Det är i sammanhanget centralt att båda är invandrare och berömvärt att de mot denna bakgrund vågar ge sig på ett så kontroversiellt ämne.

Att Schmidts volym är mera en stridsskrift än en historievetenskaplig framställning reflekteras i hans litteraturförteckning som är märkligt tunn när det gäller både viktiga svenska källor och bearbetningar. Här lyser t.ex. både de ledande diplomaterna Gunnar Hägglöfs och Erik Bohemans respektive folkpartiledaren och den krigstida kommunikationsministern Gustaf Anderssons

i Rasjön memoarer liksom folkhushållningsministern Axel Gjöres och konsultativa statsrådet Nils Quensels minnen med sin frånvaro. Här saknas Wilhelm Carlgrens centrala *Svensk utrikespolitik 1939–1945*, Gunnar Hägglöfs bok om krigshandelspolitiken, Anders Isakssons biografi över Per Albin Hansson, Kent Zetterbergs *Sverige och Hitler 1939–1945*, Erik Carlssons *Gustaf V och kriget* respektive *Midsommarkrisen* samt Mikael Nilssons grundliga *Historiemissbrukarna*. Inte ens Henrik Berggrens triologi, *Landet utanför*, verkar ha varit aktuell för Schmidt. Utan att ta del av dessa böcker kan man knappast göra anspråk på att skriva en framställning om denna synnerligen dramatiska period i vår historia.

Werner Schmidts tes i boken är helt enkelt att den Hanssonska samlingsregeringen, som representerade fyra av riksdagens fem partier, visserligen utgjorde landets formella ledning men att Sverige i själva verket styrts mot samarbete med Berlin av en klick industrimän, diplomater, militärer och akademiker som alla hoppades eller i alla fall trodde på en tysk seger. Bröderna Jakob och Markus Wallenberg, den – enbart formellt, enligt Schmidt – opolitiska utrikesministern Christian Günther och sändebudet i Berlin, Arvid Richert, samt militärer som ÖB Olof Thörnell, försvarsstabschefen Helge Jung – som Schmidt något överraskande på bokens sista sida utnämner till den pronazistiska militära "juntans" ledare – och amiralerna Charles de Champs och Fabian Tamm ingick i detta nätverk. De hade redan, enligt Schmidt, åren före kriget på grund av sin tyskvänlighet och genom sina kontakter medvetet bidragit till att göra Sverige alltmer beroende av Tyskland, främst för sin utrikeshandel.

Den ende politiker, vid sidan av utrikesminister Günther, som uttryckligen karaktäriseras som pronazist och "nyordningsvän" i Schmidts bok är högerledaren Gösta Bagge. Han "kämpade" tillsammans med utrikesministern för Sveriges anslutning till den nazistiska ekonomiska nyordningen. Men vilka var Bagges "andra nazistvänliga kollegor"? Bondeförbundets justitieminister K.G. Westman och hans partiledare Axel Persson Bramstorp figurerar ett par gånger men uttryckligen inga andra. Så vilka var de?

Gösta Bagge fick på tyska legationens initiativ representera politikerna när inbjudan till Hitlers 50-årsdag i april 1939 utfärdades. Schmidt menar att den opolitiska utrikesministern just genom att han inte var demokratiskt vald utan insyn kunde spela en politisk roll. Märkligt är att den i många framställningar om samlingsregeringens utrikespolitiska fögderi som tyskorienterad utmålade Staffan Söderblom, chef för UD:s politiska avdelning 1938–1944, mera parentetiskt omnämns i boken. Det var han som hade de flesta kontakterna med den tyska legationen och tillresande tyska emissarier och har av revisionisterna fått mycken, sannolikt orättvis, kritik för sitt fögderi.

Det är klart att den svenska utrikeshandeln under kriget, förutom försörjningen västerifrån av nödvändiga importvaror som olja, gummi m.m. i mycket var inriktad på Tyskland. Geopolitiska överväganden är inte något

Schmidt förefaller vara påverkad av. Men Sveriges geografiska belägenhet, näringsliv och den ekonomiskt expanderade tyska ekonomin predistinerade nästan ett nära samarbete med Tyskland när det gällde utrikeshandeln; detsamma gällde f.ö. Schweiz. Dock var Storbritannien ännu 1939 vår viktigaste handelspartner. Handeln med omvärlden kom dock att begränsas av Sveriges instängda läge. Detta kunde som endast partiellt brytas genom den s.k. lejdtrafiken, accepterad av både Tyskland och Storbritannien och som medgav viss import av för folkhushållet oundgängliga produkter. Sverige hade dessutom sedan det fransk-tyska kriget 1870–1871 odlat relationerna med Tyskland som en motvikt till det Ryssland som man – kanske med undantag för Karl XIV Johans regeringstid – sedan Peter den store, upplevt som den hotfulle grannen.

Men att göra gällande att Per Albin Hansson i praktiken skulle låta sig styra av Schmidts ”nyordningsvänner” är ganska häpnadsväckande. Han var socialdemokrat men också en realpolitiker, sannolikt den mest betydande statsminister (1932–1936, 1936–1946) vi haft under 1900-talet. Hans regering innefattade ett flertal tunga statsråd som finansministern Ernst Wigforss, socialministern Gustav Möller och försvarsministern Per Edvin Sköld. De utövade ett stort politiskt inflytande och var genomgående kritiska mot Tyskland. I vad avser industrin avser är det ju t.ex. väl känt att bröderna Marcus och Jakob Wallenberg gjorde stora insatser i våra handelsförhandlingar med Storbritannien respektive Tyskland och att Jakob Wallenberg hade goda kontakter med den tyska motståndsrörelsen. Att de samtidigt sökte skydda sina företag är nog mindre förvånande. Detta ledde till en del manövrer – särskilt den s.k. Bosch-affären – som efter kriget blev föremål för de allierades intresse och kostade Enskilda Banken en hel del goodwill.

Werner Schmidt lutar sig åtskilligt mot det tyska utrikesdepartementets och särskilt Stockholmslegationens (ambassadens) arkiv. Men här riskerar han nog falla i en vanlig fälla när det gäller ambassadernas rapportering, särskilt när det gäller diktaturer. Den tyske ministern, den ganska obetydliga prinsen av Wied, som sänts till Stockholm eftersom han var avlägset släkt med Gustaf V:s avlidna drottning Viktoria, hade nog goda skäl att ibland framställa opinionsläget i Sverige i ett förmånligare ljus än som motsvarade verkligheten. Flera personligheter man träffade betecknades som större vänner av det nazistiska Tyskland än de sannolikt var. Dessa kanske dessutom själva bredde på när de talade med tyska företrädare – för att som de uppfattade saken kunna gynna landets intressen.

Kungen, som Wied genom sitt släktskap hade relativt god kontakt med, var förvisso tyskvänlig av födsel och ohejdad vana, men prinsen drog sannolikt alltför stora växlar på denna kontakt. Kungen följde ju regeringens politik utom vid ett tillfälle som Schmidt faktiskt rätt snabbt glider över. I oktober 1941, några månader efter Barbarossas inledning, ville kungen sända ett gratulationstelegram

till Hitler i anledning av de stora tyska framgångarna på östfronten. Han samrådde med statsministern som avrådde, varpå en kompromiss blev att kungen framförde meddelandet muntligt via Wied. Budskapet, som givetvis var mycket olyckligt, fick på så sätt en lägre och mera personlig dignitet.

Werner Schmidt medger i sin bok (s.144) att Sverige inte var en "omedelbar krigförande". Men därmed har han ju också i praktiken sagt att landet var en "medelbar" dylik. Det ömsesidiga beroendeförhållandet på vitala områden som skapats under åren före kriget hade gjort Sverige och Tyskland "faktiskt till ett slags "allierade", menar författaren. Genom att Sverige var en "försörjningspolitisk allierad" bidrog vårt land till "den process som ledde fram till Förintelsen". De eftergifter som gjordes efter tyska krav sågs av Schmidts nätverk som en naturlig anpassning till nyordningen. Det är en slutsats som nog ganska få andra historiker skulle skriva under. Schmidt verkar själv i slutet av sin bok nästan vilja något moderera sin tes: Sveriges agerande kan inte på något sätt jämföras med Nazitysklands (s. 263). Men varför då använda en sådan stigmatiserande och inkorrekt terminologi?

Om Werner Schmidt lutar sig åtskilligt mot Klas Åmark som Alf W Johansson kritiserar skarpt i sin ofta refererade essä i Respons 2014:1 (även undertecknad i Finsk Tidskrift 2013:1), så vänder sig Mauricio Rojas mera till Henrik Berggrens "Landet utanför". Liksom Schmidt är Rojas alltså en invandrare som undrat över sitt nya hemlands politik under andra världskriget. Schmidts far var tysk soldat på östfronten och har lämnat efter sig en krigsdagbok som naturligtvis får den i Sverige boende vänsterorienterade sonen att fråga sig över om fadern deltagit i några av de obegripliga grymheter som skedde särskilt på östfronten. Rojas kom till Sverige 1974 från diktaturens Chile och såg Sverige som ett frihetens hemvist. Men efter mordet på Olof Palme började, menar Rojas, ett slags omvärdering även i den fråga som de aktuella böckerna handlar om. Under Palmes ledning hade Sverige ofta uppfattats som en "moralisk stormakt" som uppenbarligen höll till i en högre viktklass än den naturliga för en småstat. Men mot slutet av 1980-talet skedde, menar Rojas, ett slags omvärdering av dessa aspirationer. Då blev undersökningar av den krigstida politiken naturliga. Särskilt journalisten Maria-Pia Boëthius pamflett "Heder och samvete" från 1991 väckte mycken uppmärksamhet med sina skarpa angrepp på samlingsregeringens politik.

Mauricio Rojas bok baserar sig på den existerande litteraturen. Någon källforskning har han inte ägnat sig åt. Märkligt nog reflekterar även hans litteraturförteckning en, fast något mindre, selektiv läsning. Där saknas t.ex. Gunnar Häggelöfs, Wilhelm Carlgrens, Erik Carlssons, Kent Zetterbergs böcker och bland källorna Häggelöfs, Gjörres, Quensels och Rasjöns memoarer och den förstnämndes senare böcker om kriget.

Den bild som Rojas förmedlar i sin bok följer i stora drag Henrik Berggrens. Han citerar med gillande den norska motståndsrörelsens ledare, Jens Christian

Hauges (sedermera mångårig försvarsminister) sammanfattande karaktäristik av den svenska politiken som "icke krigförande". Det var den hållning som deklarerades under det finska vinterkriget. Den medgav ett större svängrum än neutraliteten när det gäller relationerna med de stridande staterna. I fallet Finland skedde således även leveranser av militär materiel. Liksom Berggren har Rojas velat sätta sig in i hur de agerande tänkte då och undvika vad Alf W Johansson kallar "presentism". Man anar en viss förståelse för den roll som de tretton, från 1941 femton, edsvurna männen vid Mynttorget i Stockholm måste spela: att mitt i det öronbedövande dånet från världshändelserna fatta rimliga beslut om allt från potatispriser till svar på tyskamas krav. Rojas går igenom de välbekanta eftergifterna mot Tyskland, järnmalms- och kullagerexporten, presspolitiken med tidningsbeslagen, samarbetet med tyska Gestapo, den länge snåla attityden gentemot Norges exilregering och inställningen till judarna, där dock från 1942 och framåt viktiga insatser gjordes. Rojas bok faller därmed mest, men inte enbart, under den första förklaringsgrunden som innebär mer eller mindre explicit kritik mot regeringen Hansson.

Liksom Alf W Johansson undrar Mauricio Rojas varför omsvängningen till de allierades förmån dröjde så länge. Han har sin förklaring som följer Alf W Johanssons men skiljer sig från Klas Åmarks: Per Albin Hansson gav tidigt uttryck för tanken att världskriget var ett stormaktskrig, inte en ideologisk kamp mellan demokrati och diktatur. Denna hållning förblev hans även efter kriget. Med denna inställning skulle en tydlig och snabb justering av den svenska politiken te sig svårare att förklara och moraliskt tveksam. Man kan lägga till en annan förklaring: Tyskland var ännu så sent om 1944 kapabelt att snabbt agera militärt. Året dessförinnan hade man snabbt besatt en god del av Italien, när Mussolinis regim störtades. Och i mars 1944 ockuperade man Ungern som då sökte fjärma sig från alliansen med Hitler. Sverige var fortfarande 1943–1944 beroende av handeln med Tyskland. Med 350 000 tyska soldater i Norge fanns alltid hotet om en inbrytning i vårt land, även om det var osannolikt att Berlin efter 1943 skulle ge sig in på ett sådant företag.

I praktiken skedde dock omsvängningen successivt. I augusti 1943 sade regeringen upp det transiteringsavtal med Tyskland som ingicks i juni 1940. I oktober samma år tog man emot större delen av den danska judenheten. De allierade beviljades olika lagrings- och landningsförmåner och tilläts utan större protester eller risk för luftvärnseld flyga över svenskt luftrum, liksom man tidigare tillåtit tyska kurirplan passera över Sverige. Norska och danska polis-trupper, avsedda att upprätthålla ordningen efter ett tyskt nederlag, började i slutet av 1943 utbildas på svensk mark, vilket givetvis var neutralitetsstridigt.

Likafullt har Alf W Johansson och Rojas rätt i att ett annat och tidigare språk från svensk sida säkerligen hade varit möjligt. Men detta var inte statsministerns linje. Det framgick klart på 1944 års partikongress att Per Albin Hansson nu vant sig vid rollen som landsfader – ingen annan politiker benämndes i

allmänhet vid förnamn – och inte var så road av att hans politik ifrågasattes. Under senare delen av kriget blev det ju tydligt att han genomfört vad som var hans uppgift: att hålla landet utanför fientligheterna och organisera en fungerande folkförsörjning. Att man emellanåt fick göra eftergifter till de krigförande som i ett längre perspektiv tedde sig diskutabla eller mycket tveksamma var en annan sak som Hansson omedelbart efter krigsslutet ogärna ville diskutera.

Den småstatsrealistiska synen den krigstida statsministern representerade skulle således hålla stånd ännu i många år. Efter Maria-Pia Boëthius bok för drygt trettio år sedan kan man dock nästan säga att den länge befann sig på reträtt. Det var denna situation som Alf W Johansson – och hans meningsfränder Kent Zetterberg, Erik Carlsson och John Gilmour – för dryga tio år sedan fann otillfredsställande. Småstatsrealismen har således gjort en come-back, som nu således Werner Schmidt i sin tur velat ifrågasätta. Liksom Henrik Berggren har Mauricio Rojas, i ett mera anspråkslöst format, försökt hitta vägen till en balanserad bedömning. Men debatten lär fortsätta. Revisionismens lockelser är svåra att motstå.

Det ironiska är dock att i svensk historieskrivning har, som jag tidigare påpekat (i den ovan omnämnda recensionen av Åmark) de principfasta kungarna Karl XII och Gustaf IV Adolf, som stod för motståndet mot sin tids expanderande stormakter, sedan länge placerats i skamvrån. Per Albin Hansson däremot har, *t r o t s* diskussionen om samlingsregeringens eftergifter, en mycket framträdande plats i den svenska politikens Pantheon. De krav på politisk principfasthet som *ex post* ofta brukar riktas mot honom verkar inte på något avgörande sätt ha påverkat hans personliga renommé. Han kan rent av, som statsvetaren Olof Ruin brukade säga, tillsammans med Nils Edén – som genomförde 1918 års rösträttsreform – och Tage Erlander räknas som 1900-talets tre främsta politiska ledare och statsministrar.